

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૨૬૮-૮ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ ૧૧. દિવોમિત્ર ૨૭૫૧૨૦૧

વિષય મધ્ય ૨૩૩૬૩.૯૫૨૫

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે ।

સુરત રા. કે. મંડળની કસ્તુરબા કન્યાશાળાનો

વાર્ષિક વૃત્તાંત

માન્યવર પ્રમુખશ્રી સભારાઓ અને સદ્યહસ્તેધા !

મારા આમંત્રણને માન આપી આજના આ સમારંભને શોભાવવા આપ સર્વ સન્મનોએ સમક્ષેના ભોગ આપી અત્ર પધારી કન્યા કેળવણી પ્રતિ જે સદાનુભૂતિ દર્શાવી છે તે માટે હું આપ સર્વને આભાર માનું છું.

૧૯૨૩ના ડિસેમ્બર માસમાં આ લોકમાર્ગ મજદુર શાળાનો પારિતોષિક સમારંભ ઉજવાયો હતો, ત્યાર પછી આ બીજો સમારંભ છે. અને આ વખતે પણ ગત વર્ષની માફક શ્રી. જયકર સાહેબે પ્રમુખસ્થાન શોભાવ્યું છે, એ આ શાળા પ્રત્યેની એમની હાર્દિક લાગણી પ્રદર્શિત કરે છે. અને એ જોતાં આપણને પણ ઘણાજ સંતોષ થાય છે શાળાના આવા સમારંભ સમયે શાળાની આંતરિક સ્થિતિ રજુ કરવી જોઈએ. તદ્-નુસાર શાળાનો વૃત્તાંત આપ સમક્ષ હું રજૂ કરું છું અને તે પ્રતિ આપનું લક્ષ ખેંચું છું.

દેશની મહાસભાના ઠરાવ અન્વયે આપણા શહેરની મ્યુનિસિપાલિટીએ શાળા નિભાવ માટે મંગલી સરકારી માંદ છોડી દઈ સુરતની ભાવિ પ્રજાને સ્વતંત્રતાનો સ્વાદ ચખાડવા કેળવણી ઉપરથી સરકારનો અંકુશ દૂર કરી રાષ્ટ્રીય કેળવણી આપવાનો નિશ્ચય કર્યો. આને પરિણામે છેક હિંદી પ્રધાનનું સિંહાસન ડોહ્યું અને બાળકો માટે સરકાર અને પ્રજા વચ્ચે તુલ્ય મંડળું. જેને પરિણામે રા. કે. મંડળને સઘળી શાળાઓ સોંપાઈ તેમજ જે અધ્યાપકોએ સુખ અને સગવડ છોડી પ્રજાસેવા સ્વીકારી તેમની નોકરી પણ રા. કે. મંડળને ઉછીની અપાઈ. પરીતોષ પ્રજા ઉપર, બાળકો ઉપર, અધ્યાપકો ઉપર, શાળાનાં મકાનો ઉપર, અને કાર્યકર્તાઓ ઉપર અનેક પ્રકારના નીચ હુમલાઓ થયા ને એમ કરતાં સાહાયણ વર્ધ પડી ગયાં પણ કોઈ ડગ્યું નહિ.

ઈ. સ. ૧૯૨૧ના ઓગસ્ટ માસમાં મ્યુનિસિપલ શાળાઓનું કાર્ય અસંભવિત બનાવવાના ધરાદારી દશ દિવસની નોટીસ આપી સરકારે પોતાના શિક્ષકોને ખેંચી લીધા, ત્યારથી આ શાળાની વ્યવસ્થા તથા જવાબદારી મારી પાસે છે. શ્રીશિક્ષકોના અભાવે આવી ફગવણીની સંસ્થામાં પુરૂષ શિક્ષકોથી જગા પુરવી પડી છે એ શોચનીય છે.

મેં આ શાળાનો ચાર્જ લીધો ત્યારે આ શાળામાં બાળાઓની સંખ્યા ૨૨૦ હતી આજે ૨૦૮ સંખ્યા છે.

આ શાળા ત્રણ વર્ષનું બાળક છે, છતાં ૫૦ વર્ષની જૂની શાળાઓની હરિકાષ્ઠમાં યશ પ્રાપ્ત કરી શકી છે, અને પ્રતિવર્ષ પારિતોષિક સમારંભમાં પોતાનું તેજ દર્શાવી શકી છે.

આજસુધી મહાન મુશ્કેલીઓ વચ્ચે રા. કે. મંડળે કામ કર્યું છે. પણ હાલની પરિસ્થિતિ બદલાઈ છે, સુરતે પ્રજાકાય સિંહાસન ઉપર ફરીથી પોતાના માનીતઃ અને સ્વતંત્રતાને ચાહનારા પ્રતિનિધિઓને ચુંટી મોકલ્યા છે. દેશનું વાતાવરણ શીથીલ હો કે તેજેમય હો તે સુરતે જોવાનું નથી. શહેરમાં શાળાઓ માટે અનેક ખ્યાલો વગર વિચારે ફેટલાક ફેરે કે ફેલાવે તેની દરકાર કરવાની નથી. હાલની સ્થિતિ જો આગળ વધવાની કદાચ નહોય, છતાં પાછળ હઠવાની તો છેજ નહિ. પણ છીએ તે સ્થાને મક્કમપણે ઉભા રહેવું એ સ્વમાન ધરાવનારી પ્રજા તરીકે આપણે માટે અતિ આવશ્યક છે.

કદાચ આ મ્યુનિસિપાલીટી રા. કે. મંડળને સોંપેલી બધી અનામત સજીવ મિલકત પાછી લઈ લે તો આપણે નિરાશ થઈશું નહિ પણ ઉદાસ તો થઈશુંજ. કેમકે અમારું દૃઢ માનવું છે કે પ્રાથમિક શિક્ષણના સંબંધમાં સરકાર સાથેનો સહકાર એ દેશનું અધઃપતન કરનાર છે.

દેશનું ઉત્થાપન માતૃશક્તિના ઉપર આધાર રાખે છે, એ શક્તિઓ આપણી બાળાઓમાં સૂતી પડી છે, તેને વિદેશીઓં ન છેડી શકે, આપણેજ તેને જાગ્રત કરી ખીલવીએ. માટે છેવટ આ એક શાળા તો પ્રજાના ત્રણ વર્ષના કીર્તિસ્થંભ તરીકે ખડી રહે એવી મને હિમેદ છે. મને સોંપાયેલું, પ્રજાના પ્રતિનિધિઓના હાથે વવાયેલું અને પ્રજાને હાથે પોપાયેલું આ કમ્પ્યુક્ષ હું અમર જોવાની આશા રાખું છું.

આપણી રાષ્ટ્રીય ન્યાયાશાળાઓમાં, જીવિષ્યની માતાઓના મગજમાં દેશભક્તિની અને ઉચ્ચ આર્થિક સંસ્કૃતિની ભાવનાઓ રેડાય છે, કથા અને ઇતિહાસ દ્વારા દેશના સ્વમાનના શિક્ષણની અને મનુષ્યધર્મની કૃતિઓ ખતાવાય છે. રાષ્ટ્ર ભાષાના શિક્ષણથી ભારતની એકતા શિખવાય છે, બાલાઓ સ્વાશ્રયી અને સત્યનિષ્ઠ અને તે તરફ પુરતું લક્ષ્ય અપાય છે, સંગીત દ્વારા રસિકતા, સંયમ અને કળાની કેળવણી અપાય છે.

આ બધી નવિનતાઓ ચાલુ શિક્ષણપ્રથા કરતાં વિશેષ જોઇ શકાય એમ છે, માટે આવી સંસ્થાઓને પ્રજાએ ચાલુ રાખવી અને સર્વ સ્વીકૃત સામાન્ય શિક્ષણની શાળાઓ મ્યુનિસિપાલિટી ચલવે એમ આ પ્રસંગે વ્યવસ્થા થવાની જરૂર છે.

આ શાળામાં બાળવર્ગથી માંડીને સાત ધોરણ સુધીનું શિક્ષણ અપાય છે. ગઈ પરીક્ષા વખતે શાળાનું પરિણામ સેંકડે ૬૦ ટકા હતું. આ ઉપરથી આપને પ્રતીત થયું હશે કે આ શાળા આવા કટોકટીના પ્રસંગ હોવા છતાં અને જોડાજોડ સરકારી શાળા અસ્તિ ધરાવતી હોવા છતાં આ શાળાએ ઉત્તરોત્તર પોતાના કાર્યમાં પ્રગતિ કરી છે.

શાળામાં સીરાણુ, ભરતકામ, કાળજી પૂર્વક શિખવાય છે. ઉપરાંત સંગીત, નર્સિંગ, સંસ્કૃત અંગ્રેજી, હિંદી અને રસોઇકામ ઉપરાંત ધોરણની બાળાઓને શિખવવામાં આવે છે, કે જે એમના જીવનમાં એમને વિશેષ ઉપકારક થાય,

સંગીતના વિષયમાં ફેટલીક બાળાઓ જાતે વાદ્ય વગાડી શકે છે. અને ઘણી બાળાઓ સારું શાસ્ત્રીય સંસ્કારયુક્ત તાલપદ્ધતિ ગાઈ શકે છે.

નર્સિંગકામ શિખવવા અને એનો પ્રત્યક્ષ પાઠ આપવા બાળાઓને અહીંની સિવિલ હોસ્પિટલમાં લઈ જઈ અભ્યાસક્રમ પુરો કરવામાં આવ્યો હતો. ત્યાં અમને અવી ઉપયોગી સગવડ કરી આપવા બદલ હું આ જગ્યાએ તે હોસ્પિટલના શ્રીમાન ડૉક્ટર કર્નલ કુકે સન્માનિત તથા તે હોસ્પિટલનાં સિસ્ટર મીર્સિસ લેંગહામનો આભાર માનું છું.

સંસ્કૃત કે જે આપણા દેશની પ્રાચીન ભાષા છે, તેનાથી બાળાઓ વંચિત ન રહે એ હેતુથી તેમને એ ભાષાનું કંઈક ઉપયોગી શિક્ષણ પણ અહીં આપવામાં આવે છે.

ખીજી ભાષા તરીકે ઉપયોગ પૂરતી અંગ્રેજી ભાષા પણ આળાઓને શિખવાય છે.

રાષ્ટ્રભાષા એટલે હિંદીભાષાનું જ્ઞાન પણ આળાઓને અપાય છે. હિંદી મુખપાઠની હરિદ્રાધમાં આ શાળાની કેટલીક આળાઓને ચાંદ મળ્યા છે અને કેટલાંકને ખીજાં પારિતોષિક મળ્યાં છે.

સંમીતની હરિદ્રાધમાં આ શાળાની આળાઓ ઉતરી હતી તે પૈકી મેત્રામંડળ તરફથી એ આળાઓએ પારિતોષિક મેળવ્યું હતું.

રસોઇનું કામ કે જે દરેક આળાઓને કરજ્યાત આવડ્યું નોંધએ અને શાળાના શિક્ષણના લોભમાં એ વિષયની આળાઓને કચાશ ન રહે એ હેતુથી અનુકૂળતાએ રસોઇકામ શિખવવા સાર પણ સમય રાખેલો છે. એ વિષય કરજ્યાત નહિ પણ ઐચ્છિક રાખવામાં આવ્યો છે. રસોઇ-કામના દિવસે સવારથી માંડી સાંજ સુધીના ધરના લગભગ દરેક કામની તાલીમ અપાય છે. ગૃહવ્યવસ્થા માત્ર પુસ્તકદ્વારાજ નહિ પણ અનુભવ કરાવી શિખવાય છે.

આ શાળાની કેળવણીનો લાભ લેવા સૈયદપુરા નાનપુરા, ગોપીપુરા, ગલેમંડી, રાણીતળાવ જેવા દૂરના લતામાંથી લોકો પોતાની આળાઓને મોકલે છે એજ આ શાળાને માટેના અભિપ્રાયો છે. ઉપરાંત મુંબઈ મુજ-રાતના વિદ્વાનો અને કન્યાકેળવણીના હિતચિંતકોએ તથા કેટલીક સુશિ-ક્ષિત બહેનોએ આ શાળાની મુદ્દાકાત લીધી છે, તેમના અભિપ્રાયો આપ સમક્ષ મૂકવા જેવા છે છતાં સમયાભાવે માત્ર તેઓ પૈકી નીચેનાં કેટલાંક મુખ્યત્વે નામ સૂચવી દું સંતોષ માનીશ:—

શ્રીયુત કવિ ન્હાનાલાલ, સૈા. શારદાગૌરી મહેતા, શ્રી. પ્રોફેસર કાનીટકર પ્રિન્સિપાલ ફરગુશન કોલેજ, મી. પ્રોફેસર ડબ્લ્યુ. એમ. આઠવલે ફરગુશન કોલેજ શ્રી. સૈા. કર્તુકબા ગાંધી, મીસીસ અબ્બાસતૈયબજી, શ્રીયુત જી. બી. ત્રિવેદી બી. એ. એમ. એલ. સી. શ્રીયુત એમ. આર. જમ્જર બાર-એટ-સા, શ્રીયુત હિરાલાલ નાણાવટી સોલીસીટર, શ્રીયુત કિતિજચંદ્રબાબુ ચાંતિનિકેતન ડા. મુમંત મહેતા.

આ શાળામાં ભૌતિક સાધનસાહિત્યો માટે પૂજ્ય શ્રી મંગાપાહેન ગંગાદાસે જે કિંમતી મદદ આપી છે. તેમનો તથા શાળાને ઉપયોગી લાયગ્રેરી બનાવવા શ્રી. ખંડુભાઈ નરોત્તમભાઈએ જે મદદ આપી છે તેમનો તથા વડોદરા રાજ્યના શ્રીમાન વિદ્યાધિકારી સાહેબે સો પુસ્તકો લાયગ્રેરી માટે આપ્યાં છે તેમનો તથા આજના પ્રમુખ શ્રી. જ્યેષ્ઠ સાહેબ તરફથી જે રોકડ મદદ મળી છે તે બદલ તે સર્વેનો તથા અન્ય સદગૃહસ્થો કે જેમણે આ શાળાને આવી સુંદર બનાવવામાં તન મન ને ધનથી યથાશક્તિ મદદ કરી છે તે સર્વેનો હું અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું.

શાળાનું કામ સુંદર રીતે દીપાવવા મદદનીશો તન મનથી ઉત્સાહપૂર્વક પોતાનું કર્તવ્ય બજાવે છે તે બદલ તેમને હું અભિનંદન આપું છું.

સંસાર સુધારકોના સતત પ્રયત્નો છતાં સમાજમાં જરૂરી સુધારા તો ન થયા પણ ઉચ્ચ કેળવણીનો પ્રચાર થતાં અને સમસ્ત દુનીયાનું વાતાવરણ બદલાતાં સમાજમાંથી અને ખાસ કરીને આ શહેરની ઉંચી કામોમાંથી બાળકોનું બંધ થઈ ગયેલાં જોવામાં આવે છે. એટલે જે જ્ઞાતિઓમાં એક દાયકા ઉપર બાર વર્ષની કુંવારી કન્યા લાગ્યેજ રહેતી તેમાં આજે કવચિત્તજ અપવાદ રૂપે ૧૬-૧૭ વર્ષની વય પહેલાં લગ્ન થતાં હશે. સમાજની સ્થિતિ જેમ બદલાય તેમ તે બદલાયલી સ્થિતિને પહેંચી વળવાને તેની કેળવણી ત્રણેની સંસ્થાઓનો વિકાસ થવો જોઈએ અને તેમ કરવાની દરજ રાજા જે સ્વચ્છતિય હોય તો તેની અને વિચ્છતિય હોય તો પ્રેમના હિતચિંતક સમાજસેવકોની છે. તેથી કન્યાશ્રમની વયમાં આપોઆપ આ ફેરફાર થવાથી કેળવણીનાં સાધનોમાં ઘટતો સુધારો વધારો કરવાની આવશ્યકતા છે.

હાલની સામાન્ય શાળાઓની ઘટનામાં પ્રાથમિક કેળવણીનો એટલે કન્યા બાર વર્ષની ઉંમરે પહેંચે ત્યાં સુધીનોજ—પ્રબંધ જોવામાં આવે છે. તેથી વિશેષ પ્રબંધ બીજો નથી, અર્થાત્ ૧૨ થી ૧૫ કે ૧૬ વર્ષ.

સુધી કાંતો કન્યાઓ ધર આગળ પોતાનું જીવન અર્થ માટે છે અને બહુ વખતે ધરકામમાં મદદ કરવાને બદલે અબળ સગાંવહાણાં, સખીઓ, કે અન્ય સ્ત્રીઓ જેડે ભેરી કુથણી, નિંદા, વગેરે કેટલાક ન ઇચ્છવા યોગ્ય વ્યવસાયમાં પોતાનો આ વખત માટે છે. સ્ત્રી જાતિના શારીરિક તથા માનસિક વિકાસનો ખરો વખત કુદરતે એજ ચાર વર્ષમાં નિર્મેલો છે, અને તે સમય જે સાચવી ન લેવાય તો હાથમાં આવેલો પ્રસંગ જતો; કયો ગણાય માટે આ સમયનો ઉપયોગ કરી લેવાનાં સાધનો પુરાં પાડવાનો ધર્મ સમાજહિતચિંતકોનો છે.

દેશની સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ દેશના સ્ત્રી જીવનના વિકાસ પર વધારે આધાર રાખે છે તેમજ ભાષાની સાહિત્યસક્તીનું ગૌરવ અને લોક હૃદયનો આદર્શ એના સ્ત્રી પાત્રોની પ્રતાપી સંસ્કારિતા પરથી મળાય છે. સ્ત્રીઓના અનુભવની પ્રભુલિકામાંથી પસાર થયા વિના પુરુષોનાં બુદ્ધિ-જળ કિનારા વિનાનાં ઝરણુની માફક છીછરાં બને છે. જેટલે અંશે એ કિનારા સુષ્ટ અને વ્યવસ્થિત હોય તેટલે અંશે એ જળ નિર્મળ અને અખંડિત રહેવાનાં. પણ એ સુષ્ટતા પ્રજા જીવનની સમજાતા પર આધાર રાખે છે.

સામાજિક મુદારામાં જેમ સ્ત્રી કેળવણીની અગત્ય છે તેમ રાજકીય ચળવળોના પણ કેટલોક કાર્યક્રમ એવા પ્રકારના છે કે જેમાં સ્ત્રી કેળવણીની અગત્ય છે જેને વિષે કાંઈને ભાગેજ બિન મત હશે. રાજકીય પ્રકરણમાં સ્ત્રીઓ ધણું કરી શકે છે. સ્વદેશીનો પ્રચાર સ્ત્રીઓજ સંગીન રીતે કરી શકે. સ્વનસરા વખતે પરદેશી માત્ર ધણો વપરાય છે એ આપણી રાષ્ટ્ર જાવનાને અવનત કરે છે. સ્વદેશીને લીધે ખર્ચ પણ ઓછો થાય છે, પૈસાં પરદેશ જતા અટકે છે, સાદાકીનો ઉચ્ચ આદર્શ સચવાય છે. તે બપકાદાર પરદેશી વસ્ત્ર કરતાં સ્વદેશી બાંધવાનું વસ્ત્ર વિશેષ હિતકર છે. સમાજને ઉન્નતિને માર્ગે ચલાવેલા કે અવનતિના ખાણમાં ઉતારવો એ સ્ત્રીઓના હાથમાં છે.

હિંદુ સમાજમાં કન્યાસત્ત્વ સામાજિક રિવાજોને લીધે દરજ્યાત હોવાથી પ્રત્યેક બાળાએ પોતાની ભવિષ્યની ગૃહિણી તરીકેની જિંદગી આ અજ્ઞાતિના જમાનામાં કેમ સુખી નિવડે, માતા-તરીકે પોતાની સંતતિ એટલે ભવિષ્યની પ્રજા પુરી નાગરિક બની માતૃભૂમિની સાચી સેવા કેવી રીતે કરે અને આ સ્પર્ધાના જમાનામાં પુરૂષ વર્ગને તેમના વ્યવસાયમાં કેમ સહાયભૂત થવાય તે શીખી લેવાની ખાસ જરૂર છે. તેમજ તેમને સ્ત્રી જાતિના સ્વાભાવિક ગુણો જેમકે-હૃદયની મૃદુતા, ધૃતિઓની પવિત્રતા, રસિકતા ને સૌહાર્યપ્રિયતા વગેરેનો વિકાસ કરવાના સાધનો કરી આપવા જોઈએ. ટુંકામાંજ આગળે અભ્યાસ જાતિ ગણાય છે તેઓ શારીરિક અને માનસિક સગળ શક્તિની પ્રતિમા બને એવી જાતની કેળવણીને પ્રબળ કરવાની ખાસ જરૂર છે. માત્ર યુનિવર્સિટીની પરીક્ષામાં પાસ થવું એજ અંતિમ હેતુ રાખનારાં કેળવણીનાં કારખાનાં છે. અને ત્યાં કેળવણીથી કન્યાઓની જિંદગી અપૂર્ણ, એક તરફી, અવ્યાવહારિક થાય એ ઉધાહરું છે. ઉપર જણાવેલો આદર્શ પૂરો કરવાની અકાંક્ષા ધરાવતી આ એકજ કન્યાશાળા છે, અને તેથી શહેરની મોટી ખોટ પૂરાય છે.

આ કન્યાશાળાની વ્યવસ્થા અનાયાસે મારા હાથમાં આવી ગઈ છે, અને તેને રાજદારી ચુકના રંગમાં ન જતાં ફક્ત કન્યા કેળવણીના દૃષ્ટિબિંદુથી તપાસીશું તો જરૂર માલમ પડશે કે કન્યાકેળવણીના વિષયમાં તો સરકારી અંદૂશ જરાએ ન જોઈએ. સરકારી રીતભાતનું બંધન, અભ્યાસક્રમ, કાયદા કાનુનો પોત્રાદનાં બનેલાં છે; અને શાળાને, અધ્યાપકોને અને વિદ્યાર્થીઓને પોત્રાદી બખતર પહેરાવ્યાં એટલે જરાએ આમ તેમ ખસી શકાય નહિ, જ્યારે કન્યા કેળવણીના વિષયમાં પુરતી લોક્ષાંકિત્ય (છુટ) ની આવશ્યકતા છે. કન્યાકેળવણી ઉપર સરકારી અંકુશ ન રાખવો હોય તો સમાજની દરજ્જા છે કે તેમણે પોતાની શાળાનો નિભાવ કરવોજ જોઈએ. માટે હું જાહેર વિનંતિ કરું છું કે આ શાળાના નિભાવ માટે જોઈતાં નાણાંની મદદ આપ જરૂર કરશો. કન્યાના તથા પુરુષોના લગ્ન પ્રસંગે-લગ્નશ્રેણી આ ખરચાય છે. તો તે લગ્ન સુખી

નિવડે તેની તૈયારી કરવા એટલે કેવળણી આપવામાં આપે વિશેષ નાણાં આપવાં જોઈએ.

હવે આપ સર્વ સમક્ષ આ શાળાની બાળાઓનો કાર્યક્રમ રજુ થાય છે. જો કે તે લંબાણુ છે પણ કન્યાઓના ઉત્સાહમાં ન્યૂનતા ન આવે માટે આપ તે શાંતિથી સાંભળશો.

રેસીટેશન પૂર્ણ થયા બાદ ધોરણુવાર બાળાઓને ઇનામો આપવામાં આવશે. આજના મેળાવડામાં મુખપાઠ, સંવાદ અને ગરબામાં સ્નાયી ઉત્તમ કામ કરનાર કન્યા માટે એક ઇનામ ખાસ રાખવામાં આવ્યું છે. એ ઇનામને ત્રાયક કન્યા પસંદ કરવાનો અધિકાર હું પ્રમુખશ્રીને સોંપું છું.

આટલી હઠાકત નિવેદન કરી કરીથી આપ સર્વનો આભાર માની વિરમું છું.

વંદેમાતરમ્ ।

(૧)

પ્રાર્થના

શુક્લોં બ્રહ્મચિન્માર સારપરમામ્ આશાંજગદ્વ્યાપીનીમ્ ।
વીળાપુસ્તકધારિણીમમયદામ્ જાહવાંધકારાપહામ્ ।
હસ્તે સ્ફાટિકમાલિકામ્ ચિલસિતામ્ પદ્માસને સંસ્થિતામ્ ।
મંદે ત્વામ્ પરમેશ્વરીમ્ ભગવતીમ્ બુદ્ધિપ્રદામ્ શારદામ્ ॥

યં બ્રહ્મા વહ્નેન્દ્ર રુદ્ર મહતઃ સ્તુન્વન્તિ દિવ્યઃ સ્તવે ।
વેદૈઃ સાક્ષીં પદઃ ક્રમોપનિષદૈર્ગાયન્તિ યં સામગાઃ ।
ધ્યાનાવસ્થિતતદ્ગતેન મનસા પદ્યન્તિ યં યોગિનો ।
યસ્માન્તં ન વિદુઃ સુરાસુરગણા દેવાય તત્સમૈ નમઃ ॥

(૨)

અખિલ વિશ્વમાં વ્યાપક પોને કેશવ કૃષ્ણ કૃપાળ-કર્મવીર
ધર્મ ઉદ્ધારણ કારણ પ્રકટયા આપજ દીન દયાળ-દયાળુ
એકજ આપ અનેક થયા પ્રભુ જય જગજીવનરાય-જોગીવર
ઘટઘટમાં પ્રકાશી રહ્યા છો પૂર્ણ પુરષોત્તમરાય-પરાક્રમી
એકય અમી ઝરણાં ઝીલનારા હિંદુ મુસલમાન-હિંદના
આપ ચરણમાં કરીએ પ્રાર્થના રાષ્ટ્રીયશાળાનાં બાળ-અમેતો.

(૩)

મીરાંની શ્રદ્ધા.

હરિ મેં તો દરદ દિવાની, મેરા દરદ ન જાને કોઇ, ટેક.
સુલી ઉપર સેજ હમારી, કિસ બિધ સોણા હોઇ.
ગગન મંડલપે સેજ પિયાડી, કિસ બિધ મિલના હોઇ,
ધાયલકી ગત ધાયલ જાને, કી જન ધાયલ હોઇ,
જેહરીકી ગત જેહરી જાને કી જન જેહર હોઇ,
દરદજીમારી બનબન ડોલું, બેદ મિલ્યા નહી કોઇ.
મીરાંકી પ્રભુ પીર મિટેમી, જય બેદ સાંવલિયા હોઇ,

માતા-તારા આ બાલકૃષ્ણને, તારા આ પત્થરનાં પુતળાંને તું તદ્દન
શુલી જા. જાણે નભેમંડળનો એ મહારાજ હોય, મહા પર્વતોનો એ પર્વત
હોય, વિશાળ ફરીયાનો એ દેવ હોય, જાણે મનુષ્યના ભાગ્યનો વિધાયક

હોય એમ ગણી અહર્નિશ એના સામું આંસુ સારતી એનાંજ ભજન કીર્તન કર્યા કરે છે.

કુંવરી શાંત-જળમાં જેમ પ્રભાતનાં અજવાળાં પ્રકટે છે, તેમ તારા હૃદયમાંયે યૌવનનો સંચાર થવા માંડ્યો છે.

મીરાં-અને મારં એજ બાલહૃદય એ કાડીલાને ચરણે ધરાવી ચુકી છું.

માતા-તારી તો સુદ્ધિજ ખસી ગઇ છે. તારા આ બહાવરા શબ્દો દરીઆનાં મેળાની માફક એ પથ્થરનાં પુતળાંની આસપાસ ઝ્રુચ્યા કરે છે. મૂર્ખા, એ ધોળા પથરામાં એવું તે શું છે ?

મીરાં-સિંહાસનારૂઢ ચક્રવર્તી મારા હયાનો હમેશનો પ્રભુ અને પતિ.

માતા-હેં ! તારો પ્રભુ અને પતિ ! કાંઇ ગાંડી થઇ છે કે શું ! એ ધોળા પથરમાં એવું પૂજવા જેવું તે શું છે !

મીરાં-સર્વ જીવોનો આધાર, જગતની અકળિત લીલાનો સાક્ષાત્ અવતાર, સર્વ જ્ઞાનનો ભંડાર અને ગાઢ તિમિરમાંથી વિશ્વના વિરાટ સ્વરૂપના પ્રકટવા પહેલાંની આદ્ય શાંતિનો મહાસાગર... ..

માતા-અરે, આતો બધી તારાજ મગજની હંગામડા વગરની બાલિકા માન્યતા છે.

મીરાં-માન્યતા અને શ્રદ્ધા તો આત્માનું અખંડ યમલ છે માન્યતાની કોઇ ઉત્કૃષ્ટ પળમાં પ્રેમ દીવડાઓ પ્રકટે છે, અને પ્રભુની અનહદ કૃપા-વડે સ્વર્ગના અનંત સામ્રાજ્યમાં એ જગમગી રહે છે, અને એમ જીવન એકજ ધ્યેય તરફ દ્રષ્ટ્યું જાય છે. અરે શ્રદ્ધાળળે પથર પણ પીગળ્યા છે, પ્રહલાદ કુમાર એ શ્રદ્ધાળળે અગ્નિને ભેટેલા, અને ગિરિશંખોની ઉંચાઈ એક બાળક જેટલી ઉંચી લાગેલી, અરે શ્રદ્ધાથી તો બીપણુ ઉદ્ધિ-ગર્જના પણ સમાવી શકાઇ છે. વિપદાનું તે દેવના અમૃતપાન સમા થઇ ગયા છે. માતાજી અમારી શ્રદ્ધાતો એવી છે.

રામ રટણુ ધન પાચો, મૈયા મેં તો રામ રટણુ ધન પાચો.

ખરચે ન ખૂટે વાકું ચાર ન ભૂટે દિન દિન હોત સવાચો. મૈયા.

નીર ન કુખે વાકું અમિ ન બલે ધરણી ધર્યો ન સમાચો. મૈયા.

નાવ્રકી નાવ ભજનકી ખતિમાં ભવસાગરને તાર્યો. મૈયા.

મીરાંબાઇ પ્રભુ ગિરધર શરણે ચરણુ કમળ ચિત લાચો. મૈયા.

માતા-આકાશમાંથી ખરી પડેલા તારાને આકાશ ભૂલી જાય છે, ઉપરથી ઉડી ગએલા પંખીને તળાવ ભૂલી જાય છે, અને ખંજર જેમ પોતે કરેલા જખમને ભૂલી જાય છે. તેમ તું પણ એને ભૂલી જા.

મીરાં-શી વાત કરો છો? વ્યોમથી ખરેલા તારાને શું વ્યોમ ભૂલી જઈ શકે છે? પોતાપરથી ઉડી ગએલાં પંખીને શું તળાવ ભૂલી જઈ શકે છે? અને ખંજર પણ તીક્ષ્ણ જખમ ભૂલી જઈ શકે છે? ના ના માતાજી સંસ્કૃતિનો રૂઢનમય પોકાર એ તો હું દરેક વસ્તુમાં સાંભળું છું. તો હું એ દેવના દેવને કેમ ભૂલી જઈ શકું?

માતા-હાથ, આતો જાણે ગેબી મંત્રો ઉચ્ચારે છે. છિ: છિ: એ નો અર્થ 'અર્થ વગરનું' ભરડે છે. છોકરી મેં સાંભળ્યું છે કે ધર્મના જુઠા ધર્મીગો જમાવી બંધિનનો ડોળ કરનારા સાધુકાને જોગવાના ટોળામાં તું હવે નામે મૂકે છે. અમલ્ય મોતી જેવી તારી કીર્તિ કાંઈ વિજ્ઞાસીનીના કામાંથી ખેંચી કાઢેલા તારની તીવ્રી જેની માનુલી બનાવી છે. બસ બસ તારે જોડું ખાઈ જનાર આટલાક અમથા પત્થરના ટુકડાને તું ભૂલી જા.

મીરાં-જાઓ, વ્યોમમંગલાના ઝાંખા અજવાળામાં ઝગમગતા ચુકના તારાને પ્રકાશતા અંધ થવાનું કહો, મેઘ ધનુષના સુરમ્ય રંગોને ઝાંખા થવાનું કહો, મધ્યરાત્રિએ ઝરમર વરસતું મૃદુ ઝાકળ ન વરસવા વ્યોમને કહો, કળીઓ પ્રકટાવતાં બીઆંને કળીઓ ફેડવી અંધ કરવાનું કહો.

માતા-બસ અંધ કર થેલી છોકરી? તારી આ મરતી ભરી આંખો જોઈને રાક્ષસો હસે છે, તારા ઉપર આંગળીઓ ચીંધે છે. તારા રાજકુળ માટે શંકા લાવે છે. તારા ઉપર તિરસ્કારનો વરસાદ વરસાવે છે. એ અંધું પેલા પત્થરના ટુકડા મારેજ.

મીરાં-લોકવેણી તો મને શી પંડી છે? એવા ચડલહાટથી તે સ્વેતરંગી તારાના કે મધુરંગી સૂર્યના પ્રકાશ હોલવી શકાવાના હતા? કે રાત્રિની દિનવાંછના નકારી શકાવાની હતી? કે મારા નાનકડા પ્રભુ મારેની તીવ્ર જિજ્ઞાસાની તૃપ્તાનો નાશ કરી શકાવાનો હતો! ના ના માતાજી સુરજ અને તારા જેટલી સર્જનજીવી આરજીનો કાષ્ઠ રીતે પણ નાથ થઈ શકવાનો નથી.

માતા-મારી વાહલી કુંવરી, એવી એક નજીવી ચીજ પર તારે મોવન અમે નકામું આગવા દઈશું નહિ. ઉપાં સમાન પ્રકાશમાન કાંઈ રાજકુમાર સાથે તારી સમાઈ નહીં કરીશું, અને એની લામ વેદીનો તું સહુઆર બનશે.

મીરાં-શું મને કુહાડી બનાવશો ?

રાણી-દેવી જાઓ અને ઝેરનો કટોરો લાવો.

મીરાં-આ કાયાતું સૌંદર્ય તો ચાર દિનનું ચાંદરણું છે. એક ચપટીમાં જૂદા થઈ જશે. પિતાજી નિત્યે પ્રભુથી પોષાતો આત્મા અજર છે અમર છે.

માતા-હીકરી તને આ સ્થિતિએ પહેંચાડનાર આટલાક અમરમાં પત્થરના દુકાને ભૂલી જા. હજી વિચાર કર. જિંદગીના સોનેરી દહાવા અને નીલરંગી વિષમાંથી ગમે તે પસંદ કર.

મીરાં-મર્ત્ય જીવનના વૈભવોથી શું લલચાવશો ? પગે તો લોહ કુંખલા પડી છે. એ ગુલામ એના માલીકની પત્નીને લલચાવવા વિચાર સરખોયે કરે એતે શું બ્યાજખી છે ?

માતા-હીકરી! પાછળથી પસ્તાવું ન પડે માટે હજી વિચાર કરી લે.

મીરાં-મારે કાંઈ વિચાર કરવાનો બાકી રહ્યોજ નથી.

રાણી-ડીક છે ત્યારે આજથી મારે આંગણે એનો પડછાયો સરખોયે નહિ જોઈએ એ બ્રજાને જવાદો...આપો એને ઝેરનો કટોરો...આપણા મહેલમાંએ સાધુડાનાં ટોળાં નહિં જોઈએ. પી આ ઝેરનો ખાલો ને કઢા અહીંથી. અને મેળવ તારા પ્રભુને.

માતા-હીકરી ! તારા હયાં લોલી સાથે આ કુડકડતી ઠંડીમાં રાત્રિએ ક્યાં જશે ? ક્યાં એકાંત વાદળા નીચે તું સૂશે ? અરેરે તારાં યૌવન અને સૌંદર્ય ખીસતા પહેલાં નષ્ટ થશે ! શિયાળવાના ધુરુકવાના અવાજ સાંભળી તું કેટલી બહીશે ? અને એ લોહીતરસ્યાં તારા ઉપર ધૂરકશે ત્યારે તારી કાયા કેટલી કંપશે ?

મીરાં-દેવસના પડછાયા જેવાં આપણે બધાંજ એક કાલુના હાલા હોરા પછી નષ્ટ થઈ જવાનાં હીએ. આપણું શરીર એતો દૂરથી રાગિ-યામણા દેખાતા ઝાંઝવાના જળ જેવું જીકું છે. આકાશની આવારેલી માયા છે. વંચન દીવડા છે, રાત્રિની માયા દરમ્યાન બળતા ભૂત ભડકા જેવી આપણી કાયા છે. યૌવન અને સૌંદર્ય માયાવી ભેડકાંનાં બહુ રૂપી સન્તાનોજ છે. ગંદી દેહનેજ આ કટોરાનો ભય લાગે છે. મને આં મ્વેત પ્રભુજીના કરકમળનો સ્પર્શ થયો છે, અને આત્માએ અમૃત પીધાં છે, એટલે મને કેંયે અવાનું નથી.

(ઝેર પી જાય છે).

गुर्जर गुणगान.

—:०:—

शाष्टी सजनी सर्प आन ढणीभणी थासो संगाय,
गुणगान गुर्जरीना गाधये उल्लासथी,
रसकसे भरपुर रत्नां पीली तश्वर वन वल्लरी,
भीलसगं सुरमान करे पोपी सुधारस रहे अरी,
पुनीत सरिता वड़ी रही जे पाप सहु प्रणजती,
गुणगान गुर्जरीना—

साणी

प्राण पनोता पाथरो, दीननां छे सन्मान;
कीर्ति युगयुग मेणवे, गणी छवननी ल्हाण.

विरल वीर धीर गुर्जरीसंतान,
सहु गःओ जननी यशगान,
भात उल्लास स्नेह संप साधशुं,
दिव्य प्रेमे अलुभूता अकयने स्थापशुं,
देश अफित शक्तिथी दुनीआ डोसावशुं,
रागने आंगणीये उतारशुं—शाष्टी सजनी.

अंग्रेजस्तोत्र.

तुम हर्ता हो शत्रुओंके, तुम कर्ता हो आइज कानूनके, तुम बिबादा
हो नौकरी चाकरीके, अतएव हे अंगरेज ! मैं तुम्हें नमस्कार करती हूँ ।

तुम समरमें दिव्याक्षधारी, शिकारमें बल्लभधारी, बिचाराकर्ममें आधहन्ध
झोटा बेतबारी और भोजनके समय कांटा चम्मचधारी हो, हमलिये हे अंगरेज !
मैं तुम्हें दण्डवत करती हूँ ।

तुम एक रुपये राजपुरीमें रहकर राज्य करते हो, दूसरे कफ्त हार
बाजारमें व्यापार करते हो, तीसरे रुपये आसाममें चाबकी लेती करते हो,
अतएव हे अंगरेज ! मैं तुम्हें प्रणाम करती हूँ ।

तुम विद्यमान हो इसलिये तुम सचे हो, तुम्हारे कर्तु रणक्षेत्र में पित है, तुम उन्मेषवारोंके आनंद हो; अतएव हे सच्चिदानन्द मैं तुम्हें प्रणाम करती हूँ।

तुम ब्रह्मा हो, क्योंकि तू प्रजापति हो, तुम विष्णु हो, क्योंकि लक्ष्मी तुम्हीं पर हृया करती है और तुम महादेव हो क्योंकि तुम्हारी धरवाली गौरी हैं। अतएव हे अंगरेज ! मैं तुम्हें प्रणाम करती हूँ।

तुम इन्द्र हो, तोष तुम्हारा वज्र है; तुम चन्द्र हो, इनकम टक्स तुम्हारा कलंक है; तुम वायु हो, रेलवे तुम्हारी गति है; तू वरूण हो समुद्र तुम्हारा राज्य है। अतएव हे अंगरेज ! मैं तुम्हें प्रणाम करती हूँ।

तुम्हीं दिवाकर हो, तुम्हारे आलोकसे हमारा अज्ञानान्धकार दूर होता है; तुम्हीं अग्नि हो, क्योंकि सब कुछ स्वाहा किये जाते हो; तुम्हीं यम हो, विशेष कर अपने मातहतोंके। अतएव मैं तुम्हें प्रणाम करती हूँ।

तुम वेद हो, मैं जब यजुआदिको नहि मानता हूँ, तू स्पृति हो, मन्वादि भूल गया हूँ, तू दर्शन हो, ग्याय मीमांसादि तो तुम्हारे ही हाथ हैं। अतएव हे अंगरेज ! मैं तुम्हें प्रणाम करती हूँ।

हे श्वेतकान्त ! तुम्हारे भमलधवलद्विरदरद शुभ महात्मधुशोभित मुखमंडलको देखकर इच्छा होती है कि तुम्हारा स्तव करूँ; अतएव हे अंगरेज ! मैं तुम्हें प्रणाम करती हूँ।

(६)

राग अभाय त्रिताल.

गगसाग भपगभ नीधभप धम
गधनीसा सानीधप भगरेसा
भमधनी सानीसा सागभगनीनीसा
सारैसानी धनीधप धमपगभगरेसा
नीसागभपगभनी धमपधम
गधनीसा सानीधप भगरेसा.

राग अभाय.

अंसी क्यसी अण्ण नं'दलाल,

तुम्हें तो जमुनाछे बाट.

भोर मुकुट पीतांबर सोढे

गले वैजयंती माल,

कान कुंडल सोढे

अंसी क्यसी अण्ण नं'दलाल.

जहानआरानी पितृलकित

जशवंतसिंह—मे' आपसे ऐकवार यह पुछने आया हुं कि किस अप-
राधसे हमारे दयालु सम्राट शाहजहां पंही हें? और किस अधिकारसे
आप उनके अपने पिताके रहते उनके सिंहासनपर बैठे हय?

औरंगजेब—मसकी कैदियत क्या आज मुझे महाराजका देनी होगी?

जशवंत—हे नहे आपकी छच्छा. मे' केवल आपसे पुछने आया हुं.

औरंग—औरंगजेब मुदाकि सिवा और किरकि आगे अपने कामोंकी
कैदियत नहि देता.

जशवंत—अच्छी जान हय तो छथरके आगेही कैदियत देना.

औरंग—हठरीये राजसाहज! मे' कैदियत न दुंगा तो आप
क्या करेगे?

जशवंत—आदशाह शाहजहांका केदत छुगनेकी येछा करंगा अस
छुडाशकुंगा या नहि, यह दुसरीयात हय, किन्तु अपना कर्तव्य मे'
अवरय करंगा.

औरंग—आप भगावत करेगे।

जशवंत—भगावत! सम्राटका पक्षलेकर युद्ध करनेका नाम विद्रोह
नहि हय, विद्रोह किया हय आपने, मे' हो सकेगा तो उस विद्रोहीका
हंड दुंगा.

औरंग—राजसाहज! हिन्दोस्तानका आदशाह औरंगजेब नेध-
पुरके राज जशवंतसिंहकी दुश्मनीसे नहीं उरता.

जशवंत—कौन भारतका सम्राट हय?

शायरुतपां—हिन्दोस्तांके आदशाह गाथ आलमगीर.

(मुर्काअसे दुआे जहानआराका प्रवेश)

जहानआरा—युद्ध आत हय, हिन्दोस्तांका आदशाह औरंगजेब
नही हय. हिन्दोस्तांके आदशाह शाहजहां हय.

भीरजुमला—कौन हय यह औरत!

जहानआरा—कौन है यह औरत? यह औरत है, आदशाह
शाहजहांकी लडकी जहानआरा (मुर्का छिलटकर)—क्यों औरंगजेब
तुम्हारा यहरा ऐका ऐक जह् क्यो पड गया?

औरंग—तुम यहां पहन।

જહાનઆરા—મેં યહાં કયોં આઈં યહ બાત ઐરંગઝેબ, આજ હસ તખ્ત પર મજેસે બેઠકર ઇન્સાનકી આવાજમેં પુછનેકી તાબ તુમમેં હય ? મેં યહાં આઈં હું ઐરંગઝેબ, બાદશાહસે બગાવત કરનેકે તુમ્હારે જુમકી નાલીસ કરને.

ઐરંગ—કિસસે ?

જહાનઆરા—ખુદાસે ! ખુદા નહીં હય, યહ તુમને સોચ રકખા હય ઐરંગઝેબ ?

ઐરંગ—મેં યહાં બેઠકર ઉસી ખુદાકી ફકીરી કર રહા હું.

જહાનઆરા—ચૂપ રહો. ખુદાકા પાક નામ અપની જખાનસે ન લો. જખાન જંઝાનયગી. બિજલી ઐર તુફાન, ભુચાલ ઐર બહિય, આગ ઐર મરી, તુમ લાખો બેગુનાહ ઐરત મેં ક ધર ઉડાપુડા તૌડ ફેડ કર બહાકર જઝાકર તખાહ કરકે ચલે જાતે હો. સિર્ફ ઐસેહી લોગોંકા કુછ નહિકર શકતે.

ઐરંગ—મહમ્મદ ! ઇસ પાગલ ઐરતકા યહાંસે લેજાઓ ! યહ દરબાર હય, પાગલખાના નહીં હય, મહમ્મદ ?

જહાનઆરા—દેખું ઇસ દરબાર મેં કસકી મગ્નલ હય કિ બાદશાહ શાહજહાંકી લડકીકે બદનમેં હાથ લગાવે. વહ ચાહે ઐરંગઝેબકા લડકા હો ઐર ચાહે ખુદ શૈતાનહી હો.

ઐરંગ—મહમ્મદ ! લે જાઓ.

મહમ્મદ—માફ કીજીએ અબ્બા, ઇતની મેરી મગ્નલ નહીં.

જશવંત—બાદશાહજાદીસે ઐસે બર્તાવકા હમ નહાં સહ સકતે.

સર્વે—કબી નહીં.

ઐરંગ—સચહય મેં ગુસ્સેમેં કયસા અંધા હો ગયાથા ? અપની બહન બાદશાહ શાહજહાંકી બેટીસેઐસા બરતાવ કરનેકા હુક્કમ દે રહાથા. બહન ? મહલમેં જાઓ, ઇસ આમ દરબારમેં, સેંકડો જુરી નજરોંકે સામને ખડા હોના મુનાસિબ નહીં. બાદશાહ શાહજહાંકી લડકીકા વહ નહી સોહતા. તુમ્હારી જગલ મહલસરા હૈ

જહાનઆરા—યહ જાનતીહું ઐરંગઝેબ ? લેકીન જખ બારી બુચલમેં ઇમારતેં ગીર પડતી હૈ, મહલસરાયેં ચૂરચૂર હો જાતીહૈ, તખ જિન ઐર-તોંકા કબી સુરજ ચાંદને બી નહી દેખા. વેબી બિના કીસી સફાચકે ખુબી શડક પર બાકર ખડી હો જાતી હય. આજ હિંદેસ્તાંકી વહી હાલત હય. આજ એક બારી જુદમસે એક સલ્તનતકી ઇમારત ઉભડ

પુસ્ટ ગઈ હય. ઇસ વક્ત વહ પહલેકા કાયદા નહી ચલસકતા. આજે જિસ બેઝન્સારી, જિસ ઉથલ પુથલ, જિસ ભારી જુલમ ઓર શયતનના તમાશા હિંદોસ્તાંમે હો રહ્યા હય, વહ શાયદ કબી કહી નહિ હુઆ. ઇતના બડા ગુનાહ, ઇતના બડા કરોબ, આજ ધરમકે નામપર ચલ રહ્યા હય, ઓર મેંબેડું આખે બંદ કિયે વહી દબ રહી હે. હિંદોસ્તાનકે આદમી કયા આજ સિક્ક ચાબુકકી ચોટ પર ચલનેલીક આદમી હો ગયે હય ? જુરી ચાલકી બહિવામેં કયા ઇન્સાક ઈમાન ઇન્સાનિયત ઇન્સાનકે ઉંચે દરજ્જેકે ખયાલાત સગ બહ ગયે ? ઇસ વક્ત કયા ખુદ ગર્જકા હી રાજ હે ? ઉમેહી સખને અપના ધરમ કરમ માન લીયા હે ? કયા વહી મુનાસિખ હે ? સિપલ સાલારે ? વજરે ? મુસાદખો ! મેં વહ જાનના ચાહતી હું કે તુમને કિસ ગત પર બાદશાહ શાહજહાંકી ઝંદગી મેં હી ઉનકે તખ્તપર ઉનકે નાકાયક બેઠે ઔરંગઝેબ કા બિરજા દિયા હે ?

ઔરંગ—મેરી બલત અગર યદાંમે નહિં જતા ચાહતી, તો આપ સગ લોગ બાદર ચલે જામંઝે; બાદશાહ જાદીકી ઇજ્જત અચ ઈઝે.

(સગ બાદર જના ચાહતે હે)

જહાનઆરા—હરો, મેરા હુકમહે, હરો, મેં યદાં તુમહારે પાસ બેકાર રોને નહિ આઈ હું. મેં અપના કોઈ દુઃખ બી તુમહેં સુનાને નહિ આઈ. મેં અપને છુટે પાપકે લીંગે ઔરતકી શર્મે લયા ઔર પદકી ઇજ્જતકા લાત માર કર આઈ હું. ગુનો !

સખ—કરમાઈઝે !

જહાનઆરા—મેં એક દકા આમને—સામને બેઠે હો કર તુમમે પાછને આઈ હું. કી તુમ અપને જિમી બદાદુર રહમદિલ, ગરીબ પરવર બાદશાહ શાહજહાં કા ચાહતે હો ? બાદ રખો કે અબી ધરમ દુનિયાસં ઉંડ નહિ ગયા, અબી બાંદ ઔર મુરજ નિકલતેહે અબી પાપ—બેટકા રિશત માના જતાહે. આજ કયા એકલી દિનમેં, એકલી આદમી કે પાપમે ખુદાકા ખનાયા કાયદા ઉલટ જાયગા ? વહ નહિ હો સકતા. તાકતકા કયા ઇતના ધમક હોગયા હે કી ઉસકી કુતલયાખીકા ડંકા પરશિલકી જગલકે પાક અમનકા લૂટ લેગા ?

અંધરમકી કયા એસી મગલ હો ગઈ હય કી વહ બેરોકટોક મોહ જાત-રહમ આદમકી છાતીકે ઉપરમે અપની ગાડી કે સનસે તર પહીઝે ચલાતા ચલા જાયગા ? બોલો ? તુમ ઔરંગઝેબકા રહેતે હો ? ઔરંગ-

જેવું કયા હે ! ઉસકે દોનો હાથોમે કીતની તાકાત હે? તુમહી ઉસકી તાકાત હો. તુમ ચોહો તો ઉસે તખ્તસે ઉતારકર કીચડમે લુટા શકતે હો. બાદશાહ શાહજહાં કે અબ્બ હી ચાહતે હો, શેરકા બુદ્ધા સમજ કર ઉસે લાત મારના નહીં ચાહતે, તુમ અગર ઇન્સાન હો, તો મિલકર ખુલંદ આવાજસે કહો 'જય બાદશાહ શાહજહાં કે જય.' દેખોગે ઔરંગઝેબ ખોપ સે આપ તખ્ત છોડ દેગા.

સખ—જય, બાદશાહ શાહજહાંકી જય.

(શાહજહાં નાટક)

(૮)

વીરહાક.

સુરગણ સર્વે સ્વર્ગથી, આશિષ દે ભલીબાન;
આત્મબળે જગમાં હજો, સ્વતંત્ર ભારતી માત.

વીરહાક સંભળાય, વીર કેસરીઆં થાય;
વાગી હિંદમાં હાક સ્વતંત્રતા તણી.

વીરનાદ સંભળાય, રણજંગ શું રચાય;
ક્ષાત્ર તેજ ઉભરાય. ધ્રુજે ધરણી ધીર પાય — વાગી.

જન્મભુમ કાળ મરે, પરવા ન પ્રાણુની;
સ્વતંત્ર્ય માટે કરે, કુરબાની જનની.

ભારતીનું ઊર ઉભરાય, જીવન પુલકિત થાય — વાગી.
જનની દે તો ભક્ત દે, કાં તો દે રણધર;

નહિ તો દે કાનેશ્વરી, પણ ના ગુમાવીશ તુર.

હિંદ હિત હેયે ધરતી, સુંદરી સાહેલડી,

બાદરે સ્વદેશ સેવા હોંસથી અલમેલડી,

ધમધીરો ધન્ય ધન્ય વદાય, ગુણો જેનાં ગામે ગામ ગવાય—વાગી.

સ્વદેશપ્રેમ.

(સત્યવતી ચારણીઓ સાથે ગાય છે)

લાવણી

આ મેવાડ પહાડ જ્યાં ઝૂઝયો, સિંહ વીર પરનાપ;

અટલ રહ્યો તે પર્વત જેવો, સહ્યો ધોર સંતાપ.

પદ્મિની-રૂપવલ્લિને જ્યાં દવ લાગ્યો ચોપાસ,

કુંદી પડી જેમાં યવનોની, સેના કરવા નાશ,

અ. મેવાડ પહાડ હજી તે લાલ ધ્વજ ફરકાવે છે;

થયાં સાત શત વર્ષ યવનમદ હર્યો તેહ બતલાવે છે.

ગગન તણું ચુઅન કરતાંએ, પહાડતણું શિખરો;

સ્વર્ગ તણો વૈભવ ઉતર્યોજ્યાં, વન ઉપવન સમૃદ્ધો.

નીતિમય નરનારી ઉદભવે, જ્યાં સાત્તિક શૃંગાર,

સકલ શુદ્ધ ક્ષત્રાણી સતીઓ, નહિ કાઈ સંસાર.

આ મેવાડ પહાડ હજી તે લાલ ધ્વજ ફરકાવે છે;

થયાં સાત શત વર્ષ, યવનમદ હર્યો તેહ બતલાવે છે.

(અજય આવી પહોંચે છે)

સત્યવતી—શું તમે કાઈ સૈનિક છો ?

અજય—હા, હું મેવાડનો એક સેનાપતિ છું.

સત્ય—જરા થોભો. તમને એક વાત પૂછવા ચાહું છું મેં જે કાંઈ સાંભળ્યું છે તે શું સાચું છે ?

અજય—આપે શું સાંભળ્યું છે ?

સત્ય—એ કે મોગલ સૈન્ય મેવાડ પર ચઢી આવે છે.

અજય—હજી સુધીતો એવું કાંઈ નથી, પણ હા, જે રાણાજી સાંધ કરશે તો તે અવશ્ય ચઢી આવશે. રાણાજીની મરજી સુદ્ધ કરવાની છે કે સધિ, તે જાણવલો મારે મોગલસેનાપતિએ પોતાના એક ફત્તને રાણાજી પ્રાપ્ત મોકલ્યો છે.

સત્ય—તમે સૌ યુદ્ધને માટે તૈયાર છો ?

અજય—અમે તો રાણાજીના આજ્ઞાનુસારી. અમારો ધર્મ માત્ર તેઓ જે આજ્ઞા કરે તેને અનુસરવું એ છે. બાકી યુદ્ધ કરવું કે સંધિ તેનો આધાર તો રાણાજીની પોતાની ઇચ્છા ઉપર છે.

સત્ય—રાણાજી યુદ્ધ કરશે કે સંધિ એ વિષે તમને કાંઈ ખબર છે ?

અજય—ના, છતાં મારા સમજવા પ્રમાણે રાણાજીની ઇચ્છા સંધિ કરવાની છે. એ વિષે મસક્કત ચક્રાવતીને તેમણે મને પિતાજીને ઓજારી લાવવાને મોકલ્યો હતો.

સત્ય—તમારા પિતા કોણ ?

અજય—મેવાડના મુખ્ય સેનાપતિ ગાવિંદસિંહ.

સત્ય-- તોશું તમે સેનાપતિ ગાવિંદસિંહના પુત્ર ! તેમની ઇચ્છા શી છે? તમે જાણો છો ?

અજય—તેમની ઇચ્છાતો યુદ્ધ કરવાની છે.

સત્ય-- બહુ સારૂ, જાણો.

સત્ય--(સ્વગત) સંધિ ! શું રાણા પ્રતાપસિંહનો પુત્ર મોગલોની

સાથે ખરી રીતે સંધિ કરવાનો કલ્પના પણ કરી શકે ! નહિ નહિ, એમ કહિ પણ ન બની શકે, નક્કી એમાં કાંઈ ભ્રમ થયેલો છે. (ચારણો પ્રતિ) તમે સર્વ પેલા વૃક્ષની નીચે હું આવું ત્યાં સુધી બેસો; હું હમણાં આવું છું.

(જાયછે.)

સગર—આ રાજ્યમાં રહેવાની મારી તો લેશ પણ ઇચ્છા નથી. ચિતોડનો દુર્ગ જાણે એક પ્રકારનું કારાગૃહ, પ્રાચીન બીપણ અધિકાર અને તે ઉપરાંત ચારે દિશાએ પહાડ અને જાડ, મનુષ્યનું તો કાંઈ નામ નિશાન નથી, આટલાં પુરાણાં અને મોટાં વૃક્ષો મેં કયાંય પણ જોયાં નથી, અરણ્ય, હું તો પાછો આંત્રે જતો રહીશ.

અરણ્ય—પરંતુ મને તો આ સ્થાન બહુજ સારું લાગે છે. દાદાજી, અહીંના પ્રત્યેક પહાડની સાથે અમારા પૂર્વજોની સંસ્મૃતિ જકાઈ રહેલી છે. દાદાજી શું પ્રાચીન કાળનાં ગૌરવની કથા આપને સારી નથી લાગતી ?

સગર—હો, જુઓ વળી પાછાં એનાં એજ પ્રાચીન ઐશ્વર્યનાં રાદણાં ! અરે ખેવકુદ જે થઈ ગયું તે થઈ ગયું તેને માટે વૃથા માથાફાડ શા સાર કર્યા કરે છે ? જવાહે, એ ગધ ગુજરી વાતો.

અરુણ—હાલે આપને ગમે તેમ લાગે, પરંતુ મને તો વર્તમાનની અપેક્ષાએ ભૂતકાળ બહુજ નીચ અને ઘણેજ સ્પષ્ટ છે, પરંતુ ભૂતકાળની આડે એક પ્રકારનું પડ ફરી વળેલું હોઈ તેનો જોધએ તેવો સ્પષ્ટ પ્રભેદ થતો નથી. ભૂતકાળ જાણે નીચિમા સમાન-ઉપન્યાસ સમાન-સ્વપ્ન તુલ્ય હોય છે.

સગર—જેનાં મને ડર હતો તેજ પાશું આવી લાગ્યું. જેમ જેમ તું મોટો થતો જાય છે તેમ તેમ તારી ગાના જેવોજ બનતો જાય છે. તે પણ આવીજ વાતો કર્યા કરતી હતી, યસ. એ પ્રકારની વાતો કરતાં કરતાંજ તે ઘર છોડી જતી રહી છે. પાજગથી તેનો પંતો પણ લાગ્યો નહિ કે તે ક્યાં ચાલી ગઇ.

અરુણ—તેને હું શોધી લાવીશ.

સગર—આ જંગલમાંથી ! અરે ભાઈ, આ જંગલમાં કદાચ સૂર્ય ધૂપાઈ ગયો હોય તો તેને પણ શોધી કાઢવો અતિ મુશ્કેલ છે. તારી મા તો માજ છે

અરુણ—દાદાજી, હું હવે આગ્રે આવીશ નહિ આપને જવું હોય તો જજો. આ સ્થાન મને ઘણુંજ સરસ અને પ્રિય લાગે છે વળી મારી મા આજ દેશમાં છે તો પછી આજ માઈં ઘર આગ્રામાં તો આટલા દિવસ હું જઈ વસેલા જેવો હતો.

સગર—મને પ્રથમથીજ આ વાતનો ડર હતો. તે તો ઠીક પણ આગ્રામાં પાદશાહનો નવો સફેદ પથરનો મહેલ છે તે તેં જ્યો લાગતો નથી. ચાલ આ વખતે તને તે જરૂર બતાવીશ.

અરુણ—નહિ. હું-કંઈજ જોવા ચ્હાતો નથી મને તો તેના કરતાં આ નિર્જન વન પણ વિશેષ સુંદર લાગે છે.

સગર—આગ્રામાં ૭૮ તો મસીદો છે. તે સર્વ એક એકથી ચઢીયાતી, તદ્દન નવી અને ઝગમગાટ.

અરુણ—દાદાજી, મને તો સેંકડો ઉંચી ઉંચી સોને મહેલી ખસીદા કરતાં મારા દેશનું એક લાગુનું તુટ્યું મંદિર વિશેષ લગ્ય અને પ્રિય લાગે છે. મોમલોના પગ પાસે ખેસી રાજભોગ આરોગવા કરતાં મારી દીન માતાના ખોળામાં ખેસી લૂખું સુકું ખાવું મને વિશેષ મધુર અને સુખ-પ્રદ લાગે છે. દાદાજી શું આપ આ બીખ માગી ખાવાને માટે પોતાનો દેશ છોડી, ભાઈ છોડી, સેંકડો પુણ્ય વાર્તાઓથી જડિત પોતાનું ઘર છોડી અન્યના દ્વારે જઈ વસ્યા હતા ? તેઓ આપને કદાચ હંમેશાં બીખમાં મુકી સોનું આપે. તોપણ તેની સાથે તેમના પગની ધૂળ તો ભળેલીજ છે. તેઓ જ્યારે આપની સામે જોઈ હસતા હોય છે, ત્યારે હું જોઈ છું કે તે હાસ્યની નીચે તિરસ્કાર પણ ડોડાવ્યાં કરી રહેજો હોય છે. દાદાજી હું તો અન્યના આપેલા સોનાના બંડારો કરતાં મારા ભાઈના માલી હાસ્યને વિશેષ કીમતી અને આનંદપ્રદ સમજું છું.

(સત્યવતી પ્રવેશ કરે છે)

સત્ય—જીવતો રહે બાપ, એજ પાત સત્ય છે.

સગર—કોણ સત્યવતી ? આ શું સ્વપ્ન કે સત્ય ? સત્યજ ! એ સત્યવતીજ છે. સત્યવતી, પુત્રી તું અહીં ક્યાંથી ? શી રીતે આવી ?

સત્ય—જ્ઞાણા વત્સ, જે દિવસે હું સ્વદેશ અર્થે સંન્યાસ લઈ ધરથી બહાર નીકળવા લાગી હતી, તે દિવસે તારા બન્ને નાનુક કરના બન્ધનને છોડાવી ચાલી નીકળતું એજ મારા માટે સર્વથી અધિક કઠિણ થઈ પડ્યું હતું. જ્યારે હું આ પહાડની ધારે ધારે મેવાડનો મહિમા ગાતી ફરતી હતી, ત્યારે તારા મૃદુ હાસ્યને ભૂની જવું, એજ મને સર્વથી અધિક કઠોર જણાતું હતું, જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે તું અહીં આગ્યો છે ત્યારે મારાથી વધારે વખત રહી શકાયું નહિ; હું તરતજ દોડતી દોડતી તારું સુખ નીહાળવાને અહીં આવી પહોંચી. આટલી વાર સુધી હું છુપી રીતે તારી અમૃતભરી વાણી સુણી હતી ને સોચતી હતી, કે શું આ મર્ત્ય લોકનું સંગીત છે, છેવટે હું એવી રીતે વધારે વખત રહી શકી નહિ. મારા પુત્ર, મારા સ્વસ્થ !

(સત્યવતી હાથ લાંબા કરે છે).

અરુણ—મા મા, (સત્યવતીને વળગી પડે છે)

સગર—સત્યવતી, મારી દીકરી, મારી સામે તો તેં એકવાર પણ જોયું નહિ. મેં શું કાંઈ અપરાધ ક્યો છે ?

સત્ય—અપરાધ ? શું આપઆપના અપરાધને જાણતાં નથી ? નહિ તે જાણવાની શક્તિજ આપનામાં નથી, આપ આપની આ દીન દીન દુઃખની

જનની જન્મભૂમિના ત્યાગ કરી મોગલોના પ્રસાદભોગી બન્યા હો.

આપ તે મોગલોના દાસ બન્યા હો, કે જેઓએ અમારો ભારતવર્ષને છીનવી લીધો છે, જેઓએ તેનાં મંદિરોને જમીનદોસ્ત અને તીર્થ દ્વેષોને અપવિત્ર કરી મૂક્યાં છે. જેઓએ સ્ત્રી જાતિને કલંકિત કરી છે અને આ વીર-ભૂમિના પુરુષ વર્ગને મનુષ્યત્વહીન બનાવી દીધો છે. જે મોગલો ગર્વથી છકી જઈ રાજપુતાનાના અવશેષ સ્વાધીન રાજ્ય શ્રેવાડ ઉપર વારંવાર આક્રમણ કરી રહ્યા છે, જેઓ મદોન્મત બની અમારી જન્મભૂમિના વિધ્વંસ કરવા મથી રહ્યા છે, જેઓ સુશ્યામશ્વતા પરથી તેના સંતાનોના રક્તની નદીઓ વહાવી રહ્યા છે. આપ તે મોગલોના આશ્રયે જઈ વસ્યા હો, આપ તેજ મોગલોની કૃપાથી આપના ભત્રિજા રાણા પ્રતાપસિંહના પુત્રને પદચ્યુત કરવાને તૈયાર થયા હો. જાઓ, પિતાજી, આપે આપના માટેનો માર્ગ જુદો પસંદ કર્યો છે અને અમારો માર્ગ પણ જુદો છે. આવ પુત્ર, આ અન્ધકારમાં આ દુર્દિનેશ તુંજ મારો સહયોગી છે. આજ મારા હૃદયમાં બેઠકું બળ ઉછળી રહ્યું છે, આવ પુત્ર, ચાલ

(અરુણને સાથે લઈ જવાને તૈયાર થાય છે.)

સગર—નહિનદિ, સત્યવતી, જાઓ નહિ. અરુણ, તું પણ ઠેરી જા, ચાલો હું પણ તમારી સાથે આવીશ. આજ મારા નેત્રનાં પડળ દૂર થયાં છે. મારી આંખો ઉઘડી ગઈ છે. આજ મેં મારી માતૃભૂમિને પિછાની છે. આજથી હું મારા આ હૃદયમાંથી પરાઈ મહેરબાનીની આશાને ઉમેડી ફેંકી દઉં છું. આજથી હું મારા દેશની સાથે દુઃખ દારિદ્ર અને અનશન વ્રતનો અંગીકાર કરું છું. આવ દીકરી, તને મારા હૃદય સરસી ચાંપી લઉં.

સગર—આ શું ? પિતાજી, શું આજ મારું એટલું બધું સદ્ભાગ્ય કે હું એકી વખતે અને એકી સાથે પિતા અને પુત્ર બન્નેને પ્રાપ્ત કરી શકી ? પિતાજી અપ જે કાંઈ કહી રહ્યા હો તે શું સાચું છે ? તદ્દન સત્ય છે ?

સત્ય—હા સત્યવતી, તે સાચું છે, તદ્દન સત્ય છે. પ્રથમ આ સંઘળી વાતો મારા સમજવામાં આવી શકતી ન હતી. તું મને માફ કર, માફ કર.

સત્ય—પિતાજી ! પિતાજી !

(સત્યવતી શું ટણીએ પડી પિતાના પદે મસ્તક ધરે છે.)

(૧૦)

સૃષ્ટિસૌહર્ય.

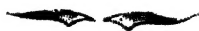
ખીલ્યાં સુમનની સૌરભ મીડી મ્હેકે,
 સાહેલી જોગે લલિત લનાકુંજ લગી બ્હેકે,
 દાસે જલકુંજ કુલકે સોહામણી,
 એ...એની ઘેરી ગંભીર શી ઘટા ટળી,
 મંદ મલયાનિલ મ્હેક ગ્હેક મ્હેકે—સાહેલી.

સાખી.

ગીરિશૃંગે પડ્યા પડે, ગજવે વન વનરાજ:
 ફેંકે કિર્ણુ સુવર્ણશાં, સરવર જળ રવિરાજ.
 ડોલે પેલી કમલિની જલકેરી હેલે,
 મધુર ખેલ ખેલે સારસડાંની ખેલ,
 મધુપ મધુ ગુંગે, લલિત પુષ્પપુંગે,
 આનંદ ઉરકુંગે વહે છે રસરેસ.

સાખી

ગાયે ગીત શક સારિકા, કોયલ કરે કલોલ:
 નાયે કલાધર કોડથી, દ્રાખવે રમેલ અમોલ.
 લલિત ઝરણાંઓ વધી જાય, ઝીણી આંદની સુદાય,
 નીરખી નયણાં દરી જાય—મંદ૦

રાષ્ટ્ર ગીત

વંદે માતરમ્

સુખલામ્, સુફલામ્ મલયજ શીતલામ્

વશ્ય વ્યામલામ્ માતરમ્.

વંદે માતરમ્

સમાપ્ત.

